

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ сторіччя риторика, давня лінгвокультурологічна дисципліна, переживає своє відродження та стає сьогодні, як і колись у Європі до Нових Часів, своєрідною метамоделью спілкування. Спостерігаємо повернення *ad fontes*, бо, за словами А. Авеличева, риторична традиція «...містить у потенції достатньо надійний як в операційному, так і в евристичному аспектах інструментарій, дієвість якого не виявилась ослабленою в результаті остаточної руйнації світоглядної бази античної риторики» [6:12].

Одним із найцікавіших і найбільш дискусійних її понять є топос. Проте у вітчизняній науці досі немає навіть розвідки, присвяченої його риторичній природі та змінам у змісті впродовж віків. Мета нашої статті – бодай частково заповнити цю прогалину.

І в сучасних, і в античних працях з риторики значення цього терміна часто нечітко окреслене, відмінне в різних авторів, тому важко сформулювати його дефініцію. Однак можна виокремити дві основні тенденції у трактуванні поняття топосу. Перша: акцентується його риторична природа, тоді він розглядається як «джерело», «матеріал» аргументу; у такому разі Б. Емріх вводить термін *топос аргументу* [11:253]. Друга: топос безпосередньо пов'язується не з функцією пере-

конання, а з повторюваністю й емоційним впливом; такий топос ми умовно назвемо *поетичним*, бо він використовується в поезії та художній прозі.

1. Арістотель: топос – елемент ентимеми

Термін «топос» використовував ще Арістотель у працях «Топіка» та «Риторика». Із грецької *τοπος* (лат. *locus communis*) перекладається як «місце», у риторичі цей термін пов'язаний зі словосполученням «спільне місце». Арістотель у першій книзі «Риторики» говорить про топоси як про матеріал, що з нього будуються діалектичні й риторичні силогізми, тобто судження, котрі не стосуються жодної спеціальної галузі знання і можуть бути застосовані для розмірковування на будь-яку тему. Крім того, Арістотель визначає топос як елемент ентимеми: «...елементом і топосом ентимеми я називаю одне й те саме», «...елемент і топос – це те, що є джерелом багатьох ентимем» [1:108, 123]. Або ще: топоси – це «положення, однаково характерні для всіх предметів» [1:48]. Положення, властиві кожному окремому роду предметів, він називає видами [1:48].

У «Риторичі» Арістотель подає перелік топосів із поясненням їх використання. Цей перелік досить довгий, назвімо лише деякі спільні місця, виокремлювані Арістотелем:

- топос від протиставлення;
- зіставлення більшого і меншого;
- обернення проти опонента його слів;
- визначення поняття;
- використання кількох значень слова;
- топос від частин;
- передбачення наслідків дії;
- топос від аналогії;
- виведення зі спільних наслідків спільних причин;
- викривальний топос (викриття суперечностей у словах і вчинках опонента);
- топос від причини;
- визначення обставин, що сприяють або перешкоджають події;
- із вироку, винесеного раніше, із міркувань, прийнятих у суспільстві, тощо [1:245–252].

Арістотель ставить в один ряд і ті топоси, які походять із зовнішніх обставин промови – свідчень, поведінки опонента, і ті, що виникають із її суті. Узагалі він не класифікує топоси за якимись ознаками, а лише подає їх перелік, придатний для практичного використання у складанні промови. Ці топоси, як пізніше влучно буде сказано [11:77; 13:290], виконують роль «складу запасів» для промовця.

В окремому розділі Арістотель розглядає приклади, визначаючи їх як засіб переконання, протилежний ентимемі. Отже, приклади він не зараховує до топосів. За Арістотелем, існують два види прикладів: притча – коли наводяться факти, що справді мали місце, і байка – коли наводяться факти, вигадані автором [1:230].

Можна зробити висновок, що Арістотель називає топосом радше не судження, а принцип його побудови, котрий можна використовувати для переконання незалежно від теми промови.

2. Римські ритори про топос

У працях Цицерона топос визначається як джерело доказу. У другій книзі трактату «Про оратора» автор згадує про «джерела, звідки потрібні докази, як букви для слів, з'являлися б самі собою», «джерела, з яких добуваються докази», «джерела... з яких можна почерпнути все потрібне для будь-якої промови», а також про «місця, де гніздяться будь-які докази». Ці місця він поділяє на ті, що беруться із самої суті справи, та ті, що беруться поза предметом промови. Таким чином, Цицерон уперше поділив топоси на *внутрішні* та *зовнішні* (термінологічні назви Н. Безменової [2:27]). Далі він наводить приклади внутрішніх місць: береться предмет у цілому (топос визначення), його частина (топос розділення), його назва. Оратор про-

довжує перелік внутрішніх спільних місць, перераховуючи ті, які були вже подані Арістотелем [8:155, 159, 162–163]. У трактаті «Оратор» Цицерон, говорячи про спільні місця, також посилається на Арістотеля й пише, що той «указав нам місця... ніби прикмети тих доказів, на основі яких можна розвинути промову за і проти». [8:340]. Однак у тому ж «Ораторі» ми читаємо: «Розмірковування на найзнаменитіші теми, котрі зараз називаються «спільними місцями», уперше склав і написав Протагор» [8:263]. Окрім того, Б. Емріх цитує трактат «Дві книги про інвенцію», де Цицерон згадує *locos communes* іще в одному значенні: «*Haec argumenta, quae transferri in multas causas possunt, locos communes nominamus*» («Ті аргументи, котрі можуть застосовуватись у багатьох випадках, називаємо спільними місцями») [11:251].

Таким чином, зміст поняття топосу за часів Цицерона розширився: це й джерело, принцип побудови доказу (за Арістотелем), й аргумент, який можна вживати в багатьох випадках, і часто обговорювані теми. Останнє значення демонструє розвиток топосу аргументу в поетичний топос. Причина – сема повторюваності, спільності. Як говорить Б. Емріх, арістотелівське поняття спільності має «широкий значеннєвий горизонт» [11:243].

Розлогу класифікацію спільних місць подає Марк Фабій Квінтіліан у монументальній праці «Дванадцять книг риторичних настанов». Загальновідомо, що у Квінтіліана, на відміну від Арістотеля й Цицерона, простежується «відхід до проблематики школярської, догматичної, нормативної риторики». Оскільки в нових соціокультурних умовах – імператорському Римі – публічна політична боротьба вже втратила свою актуальність, головною метою оратора стає на цей час не переконання, а «краса висловлювання». Риторика із мистецтва переконання перетворюється на мистецтво красномовства [6:8], що певною мірою позначається на інтерпретації топосу. Словом «місце» Квінтіліан називає два різні поняття. По-перше, це неясні «спільні місця, які входять у промову і служать лише допоміжним засобом і прикрасою доказів» [4:338]. Квінтіліан наголошує: «Але ці допоміжні засоби можна використовувати лише тоді, коли говоримо про відомі речі або як про відомі» [4:338].

Інше поняття, котре Квінтіліан називає «місцями», – особливі джерела, з яких беруться докази. Автор виокремлює докази від особи і від справи та до кожної групи наводить місця, звідки можна брати такі докази.

Топоси доказів від особи спираються на індивідуальні ознаки людини, про яку йдеться у промові, а докази від справи походять із таких місць: причини, місця, часу, імовірності, знаряддя, способу, визначення. Топоси визначення поділяються, у свою чергу, на топоси від роду, виду, ознаки, розрізнення. Топоси від ознаки включають розділення, зіставлення, спростування частин та ін. [4:348–361]. У цій класифікації теж помітна схожість із аристотелівським переліком топосів, але Квінтіліан у своєму трактаті, призначеному для навчання ораторів, приділяє більше уваги систематизації спільних місць. Усі перераховані докази автор відносить до штучних – тих, які автор «витає з самої справи». Їм протиставлена група нештучних доказів, які виникають поза промовою [4:314]. Ритор відносить топоси лише до штучних доказів (пор. поділ топосів у Цицерона).

Як і Арістотель, Квінтіліан окремо від топосів розглядає приклади, зараховуючи їх до нештучних доказів. Приклад, за Квінтіліаном, це «розповідь про правдиве або визнане за таке, наведена для підтвердження нашої пропозиції» [4:369]. Прикладами автор вважає також «такі вислови або прислів'я, які визнані й використовуються всіма, при тому що невідомо, з чийх уст вони вийшли» [4:578]. Подібним до цього є виокремлюваний Арістотелем топос, котрий походить від визнаних міркувань, висловів авторитетних людей. Як бачимо, межа між топосом і доказом тут уже нечітка, розмита.

Класифікації топосів у античних авторів досить докладні, тому вони стали основою для подальших, у тому числі сучасних, класифікацій. На античні систематизації та класифікації посилаються такі дослідники, як Н. Безменова [2], М. Королько [13], Є. Зьомек [14].

3. Е.-Р. Курціус: «поетичний» топос

Як зазначалося вище, уже за Цицерона спільними місцями називали й «найзнаменитіші теми», очевидно, завдяки їхній повторюваності й суспільній значущості. Отже, ще в античні часи починає слабшати зв'язок між топосом і аргументацією. Такі зміни відобразив Е.-Р. Курціус у праці «Європейська література і латинське середньовіччя», яка мала значний вплив на дослідження топіки у XX ст. На думку деяких дослідників, ця робота спричинила надмірне розширення поняття топосу і зближення його з мандрівним сюжетом, мотивом, образом, а особливо архетипом.

Е.-Р. Курціус звертає увагу на те, що судова й політична функції риторики, котрі бу-

ли основними за часів античності, занепали і риторика втратила своє колишнє призначення як мистецтво переконання (за Арістотелем), зате почала проникати до всіх літературних жанрів як мистецтво красиво говорити, а пізніше – писати. У результаті топоси почали функціонувати в іншій лінгвокультурній ситуації та стали відігравати нову роль. Якщо раніше топоси були джерелом аргументів, то тепер вони перетворилися на «обігові поняття (кліше), котрі можна було використовувати в будь-якій формі літератури» [12:77]. Отже, домінантною стала сема повторюваності, спільності, а топоси аргументу перетворилися на поетичні.

Можливо, про таку їх функцію писав іще Квінтіліан, згадуючи про спільні місця, що використовуються для прикрашання промови. Топоси в середньовічній літературі, яку досліджує Курціус, переходять із риторичних засобів до поетичної творчості. Вони також, окрім оздоблення тексту, мають за мету вплив на читача, але цей вплив спрямований швидше у сферу емоцій, аніж раціонального сприйняття. Таким чином, топоси перестають бути джерелом аргументів.

Думки дослідників щодо ототожнення топосів у трактуванні Курціуса з мотивом та архетипом розходяться. За словами Я. Абрамовської, в топосі усталене лише одне зі значень мотиву [10:11], а Є. Зьомек вважає, що «не кожен мотив є топосом, але кожен топос є мотивом» [14:301].

Є. Зьомек розмежовує топос і архетип за тією ознакою, що «архетип є елементом колективної уяви, утвореним у «природний» спосіб, а топос є складником традиції, утвореним через посередництво культури» [14:295]. Я. Абрамовська зазначає, що її концепція не заперечує зв'язку топосу з архетипом [10:23].

Аби з'ясувати, чи є зв'язок між топосом і архетипом, слід звернутись до визначення другого поняття. За літературознавчим словником, «термін «архетип» у різних сферах духовної діяльності має відмінне понятійне наповнення» [5:65], але кожне з його визначень містить елемент зі значенням «джерело», «найдавніший зразок». К.-Г. Юнг називає архетипом первинний образ, який «завжди є колективним, тобто однаково прип'яманим принаймні цілим народам та епохам» [9:494]. Е.-Р. Курціус виокремлює групу історичної топіки, тобто такі топоси, які формуються в поезії, а потім переходять до корпусу риторики як засоби переконання. Таким чином, історична топіка має авторське

походження, і це виразно відрізняє її від архетипу. Але зв'язок топосу з архетипом не можна й цілковито заперечувати, адже для того, щоб переконати слухачів, автор мусить звертатись до усталених уявлень суспільства, і таким чином архетип може бути джерелом топосу, як топос – джерелом аргументу.

4. Сучасні концепції: топос як лінгвокультурологічний феномен

З-поміж сучасних науковців пострадянського простору, що займаються проблемами риторики, найцікавіше інтерпретують поняття топосу А. Волков та Ю. Рождественський. Їхнє розуміння природи спільних місць сягає античного уявлення про топос як про принцип, джерело аргументу, але підносить його на висоту підставового культурного явища.

Так, А. Волков, зразковий логік, визначає спільне місце (уживає термін *топ*) як загальну ідею, до котрої зводиться засновок і на основі котрої будується аргумент. Ця загальна ідея має таку структуру: зовнішній топ – дві співвідносні категорії, що можуть утворювати судження (пор. зовнішній топос у Н. Безменової), та внутрішній топ – відношення між категоріями (пор. внутрішній топос Н. Безменової). Внутрішні топи – це «алфавіт думки», вони поділяються на три групи: визначення, співставлення, обставини. Кожну групу утворюють кілька топів. Потім

автор зупиняється на зовнішніх топах та ієрархії топічних категорій, підкреслюючи, що уникнути суспільних конфліктів та деформацій у розвитку суспільства і досягти суспільної згоди можна лише шляхом апеляції до топів вищих рангів [3:46–77].

Подібним чином, але не так експліковано, трактує спільні місця Ю. Рождественський. Вони, як загальні категорії і принципи, є базою так званої нумеративно-тезаурусної картини світу. Автор подає цікаву схему розвитку топосів – від фольклорних до спільних місць раціональних риторик [7:422–429].

Розглянувши різні парадигми дослідження топіки, можемо виокремити дві групи топосів. Одна з них належить безпосередньо до засобів переконання, інша включає засоби оздоблення тексту, які також передбачають певний вплив на аудиторію. З Арістотелевого розуміння топосу випливає, що коли є аргумент, то має бути й *locus communis*. Ця думка стане вихідною для сучасних нам дослідників, котрі пропонують структурувати топоси – загальні ідеї побудови аргументів та трактувати їх як базовий лінгвокультурологічний елемент.

Утім, усе значення розмаїття поняття топосу не можна увібгати в дихотомічну інтерпретацію, тому в перспективі було б цікаво дослідити його периферійну семантику.

Література

1. Аристотель. Поэтика. Риторика. – СПб.: Азбука, 2000.
2. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. – М.: Наука, 1991.
3. Волков А.А. Основы риторики. – М.: Академический Проект, 2005.
4. Квинтилиан Марк Фабий. Двенадцать книг риторических наставлений. – СПб., 1834. – Ч. 1.
5. Літературознавчий словник / Р.І. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997.
6. Общая риторика / Ж. Дюбуа, Р. Пир, А. Тринон и др. – М.: Прогресс, 1986.
7. Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М.: Добросвет, 1997.
8. Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. – М.: Наука, 1972.
9. Юнг К.-Г. Психологические типы. – Мн.: ООО «Попурри», 1998.
10. Abramowska J. Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich // Pamiętnik Literacki. – 1982. – Z. 1–2. – S. 3–23.
11. Emrich B. Topika i topoi // Pamiętnik Literacki. – 1977. – Z. 1. – S. 3–23.
12. Curtius E.R. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze / Tłumaczenie i opracowanie A. Borowski. – Kraków, 1997.
13. Korolko M. Sztuka retoryki: Przewodnik encyklopedyczny. – Warszawa, 1990.
14. Ziomek J. Retoryka opisowa. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Ossolineum, 1990. – S. 289–303.

АННОТАЦІЯ

В статті розглядаються різні трактовки одного з важливіших лінгвокультурологічних понять – топоса (*topos*, *locus communis*). Особливу увагу приділяється розмежуванню топоса аргумента і поетичного топоса. Джерелом послужили роботи як античних, так і сучасних авторів.

SUMMARY

With writings of both ancient and modern authors as its source, the article studies different interpretations of the concept of topos (*locus communis*). The topos is approached as a most important linguistic and culturological conception. Particular emphasis was placed on the differentiation between the argument topos and the poetic topos.